

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת תצוה, תשס"ה
מספר 588מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

זיהוי השש על פי רב סעדיה גאון

בפרשת השבוע נזכר פעמים רבות השש כאחד המרכיבים החשובים באריגת בגדי הכהן הגדול (כח:ה, לט ועוד). פעמים שהשש משמש במקרא גם כשם נרדף לבד או בוץ, ומהתיאורים המופיעים במקרא מתקבל הרושם שמדובר בבגדים יוקרתיים. כך למשל מסופר על יוסף שפרעה הלבישו בבגדי שש (בר' מא:מב), ובגדי בוץ מלכותיים לבשו דוד המלך (דבהי"א טו:כז) ומרדכי (אס' ח:טו). מקובל בקרב הפרשנים והחוקרים לזהות את השש/בוץ הנזכר במקרא ובספרות חז"ל עם מין פשתה או אריג עדין ומשובח העשוי מחוטי פשתן לבן, ולא מצאנו בימינו מי שיערער על הנחה זו. אולם מסתבר שבתקופת ימי הביניים הנחה זו לא הייתה מקובלת על כולם.¹

נדמה שהרמב"ם הוא בעל הסמכות ההלכתית הגדולה ביותר מבין אלה הסוברים שהשש הוא מין פשתה: "וכל מקום שנאמר בתורה שש או בד הוא הפשתים והוא הבוץ".² ובפירוש למשנה (כלאים א, ט), העיר: "ושש הוא הפשתן... ואל תטעה במה שנאמר באיזה מקומות בתורה כתנת בד ומכנסי בד, לפי שגם בד שם הפשתן". והנה מתוך דיוק בדבריו ניתן להבין שיש אנשים הטועים לחשוב אחרת, ואותם הוא מבקר ברמיזה. התמונה מתבהרת מתוך פירושו בנו של הרמב"ם, רבי אברהם, לשמות כה:ד:

ושש - פשתן דק... והראיה על שש שהוא פשתן, תרגומו ע"י המתרגם: 'ובוץ'. וכן תרגם 'כתנת בד' - כתונא דבוץא... וזה סותר מה שאמר ר' סעדיה ז"ל בתרגומו לו - 'עשר'.³

ואכן, כאשר בוחנים את תרגום רס"ג לתורה (תפסיר), רואים שבאופן עקבי בכל מקום שכתוב במקרא "שש" או "בוץ", הוא מתרגם "עשר". ר' יוסף קאפח, המהדיר של רס"ג, וחוקרים אחרים לא התייחסו למונח הזה, אולי מפני שלא הבינו את משמעותו.

עיון מדוקדק מראה שהיו עוד פרשנים, כמו למשל הבלשן יהודה אבן קריש,⁴ רבנו נתן אב הישיבה ותנחום הירושלמי,⁵ שהסבירו כמו רס"ג, שבוץ או שש הוא מה שנקרא בערבית בשם "עשר". אבן עזרא בפירושו למילה "שש" (שמ' כה:ד) ביאר: "הוא הבד מין ממיני הפשתים נמצא במצרים לברו רק הוא לבן ואינו צבוע". ובהמשך הוסיף "והגאון (רס"ג) תרגמו בלשון ערבי עושר וידוע הוא עד היום". לפי מקורות אלה מסתבר שלא מדובר בדעת יחיד, אלא בזרם פרשני שהציע אלטרנטיבה לזיהוי השש או הבוץ עם הפשתה.

אם כך, נשאלת השאלה: מהו הזיהוי שמביא רס"ג, מהו ה"עושר" (שרס"ג מזהה אותו עם השש או הבוץ), והאם מדובר בפרשנות מקורית שלו או שהייתה בידו מסורת זיהוי קדומה?

¹ זיהוי זה מופיע כבר בספרות חז"ל וכן על-ידי יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים (א' שליט מתרגם), ירושלים - תל-אביב תש"ד: "על אלה היה לובש (הכהן) בגד של בד ארוג אריגה כפולה של בוץ והוא נקרא כתונת, פירוש בגד של כותנה; כי לינון נקרא אצלנו כתון" (ג, ז, ב).

² הלכות כלי המקדש ח, יג.

³ פירוש התורה לרבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות (מהדורת א"י ויזנברג), לונדון תשי"ח.

⁴ ד' בקר (מהדיר), ה'רסאלה של יהודה בן קוריש, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 225.

⁵ יצא לאור בהוצאת אל המקורות (תרגום של מהר"י קאפח והערות של רמ"י זק"ש), בפירושו למשנה במסכת כפורים ג, ו; וכן ראו תנחום הירושלמי (מהדורת טולידנו), ערך בוץ עמ' 49, בדעת יש אומרים.

על מקורן של מסורות הזיהוי של רס"ג כבר דנו הפרשנים בימי הביניים⁶, ודומה שבזיהוי מונחים מסויימים, עדיין אין הכרעה אם הייתה בידו קבלה או שהזיהוי היה מקורי שלו. מכל מקום ברור, שרס"ג הכיר את צמח העֶשֶׂר, כפי שהיטיב לתארו בפירושו לתורה:

כל שש וכל בד הוא סוג של פשתן, שקוראים לו אלעשר (בכ"י מופיעה גירסא משובשת בשם "אלעשנז"). והרבה ממנו בארץ מצרים. ואיני מכיר דבר רך יותר ממנו. ואיני יודע על מישהו שמשמש בו, משום שהבריות אומרים עליו שהוא מורעל. וסוג הרעל שלו הוא חוזק הקרירות שבו. ושמה הסוג שהשתמשו בו האבות היה כזה, שהבחנתם קבעה שהוא ללא פגם.⁷

הצמח עֶשֶׂר ידוע בספרות הערבית לדורותיה ומזוהה עם הצמח הנקרא בימינו בשם "פתילת המדבר הגדולה"⁸ (*Calotropis procera*) או בשם העממי הראוי לו יותר: "תפוח סדום".

מדובר בעץ או שיח ממשפחת האסקלפיים. צמח זה נפוץ בארץ בעיקר בנאות המדבר בבקעת הירדן, בקעת ים המלח, עמק הערבה וסיני. פרטים בוודדים גדלים גם במישור החוף ונראה ששם ניטעו בידי אדם. גובה הצמח 2-6 מטרים והוא בעל עלים גדולים ומעוגלים. יש לו קליפה עבה העשויה שכבת שעם, וכל חלקיו מכילים מיץ חלבי רעיל. לפרי יש צורה של כדור גדול וירוק הדומה לתפוח, אך תוכו ספוגי. בתוך הפרי זרעים רבים המצוידים בציצה של שערות דקות, ארוכות ולבנות, דמויות משי.

מקורות מוסלמיים מהמאה התשיעית והעשירית (תקופתו של רס"ג) ציינו שמדובר בפרי משולחן המכיל צמר (סיבים) בדומה לכותנה, המשמשים למילוי כרים. אבן אלביטאר, בן המאה השלוש עשרה, מציין גם הוא את החומר שבפירות הצמח המשמש למילוי כריות וכסותות וכן להצתת אש.⁹

יש לנו שתי עדויות חשובות על הכנת אריגים מהסיבים שבתוך פירות פתילת המדבר. המקור הראשון הוא גריגוריוס מטור, בן המאה השישית, שכתב כי בבקעת הירדן באזור יריחו גדלים עצים שיש להם פרות דמויי תפוחים, קליפתם קשה ותוכם מלא צמר. הוא מעיד שגם בימיו ניתן היה לראות את האריגים העדינים, הדקים והלבנים שנעשו מסיבי צמח זה. מדבריו ניתן להסיק שבימיו היה יצוא של אריגים עשויים מצמח זה מארץ ישראל לאירופה.¹⁰ המקור השני הוא הרופא היהודי כהן אלעטאר, בן המאה השלוש עשרה, הידוע יותר בשם אבו אלמנא אלסראילי שכתב:

הוא צמח הנותן פירות שחיצוניותם ירוקה ופנימיותם לבנה, בהם צמר לבן המעודן מהמשי ובעבר היו עושים ממנו את בגדי האמאם (=הכוהן הגדול) אשר שירת בירושלים (בית אלמקדס).¹¹

אגב, חלק מהשימושים הללו בצמח זה היו מקובלים גם בעת החדשה, וידוע, למשל, שהבדואים באזור יריחו היו מכינים מסיבי הצמח הזה כיסויי ראש.

בהתאם למקורות שהבאנו נראה שיש היגיון רב בזיהוי של ר' סעדיה גאון, וייתכן שזיהוי זה הוא קדום. גם עיון מדויק במדרשי חז"ל רומז לכך. כך למשל על המילים "אחוז בחבלי בוץ וארגמן (אס' א:1), דרש ר' שמואל בר נחמן: "בוא וראה טליתו של אותו רשע (אחשורוש); מה הוא שהכל מפקיעין בחבלי צמר ובחבלי פשתן ורשע זה בחבלי בוץ וארגמן" (אסתר רבה, ב). מכאן שהבוץ לא נחשב למין פשתה רגיל אלא לחומר יוקרתי אחר. ובמדרש רות רבא נאמר על הפסוק: "ומשפחות בית עבדת הבוץ" (דבה"א ד: כא) - זו רחב הזונה שהטמינה המרגלים בבוץ הה"ד 'ותטמנם בפשתי העץ'" (יה' ב:1). לפי מדרש זה מזוהה כאן הבוץ עם פשתי העץ, ואילו עבודת הבוץ מיוחסת לרחב, אשר כידוע התגוררה ביריחו. כבר ציינו לעיל את העובדה שבאזור יריחו ארגו במאה השישית אריגים יוקרתיים מהצמח 'תפוח סדום' (פתילת המדבר) שגדל באזור. זיהוי הבוץ עם פשתי העץ רומז על אופיו של חומר זה.

כידוע הפשתה היא צמח עשבוני חד-שנתי, והגדרתו כעץ היא מאד מוזרה. לפי כל ההגדרות הבוטניות, הן המודרניות והן הקדומות, לא ברור מדוע היא נכללה בין מיני העצים. כבר חז"ל תמהו

⁶ ראו בהרחבה ז' עמר, **מסורת העוף**, תל אביב תשס"ד, עמ' 17 - 19.

⁷ י' רצהבי, **פירושי רב סעדיה גאון לספר שמות**, ירושלים תשנ"ח, עמ' קנב.

⁸ השם המודרני נובע מזיהוי צמח זה עם 'פתילת המדבר' שנפסלה על ידי חכמים להדלקה במסכת שבת (משנה ב, ב) ואין לכך כל אישוש במסורות הזיהוי הקדומות, וגם שימושה המוצלח בהדלקת נרות מעיד על קושי בזיהוי זה, ראו: ז' עמר וא' שוויקי, **במה מדליקין**, אלקנה תשס"ג, עמ' 57.

⁹ אבו חניפה אלדינוורי, **כתאב אלנבאת**, א. מהדורת לוין (B. Lewin), בירות, 1974 עמ' 249; H.M. Said & R.E. Elahie (ed.), **Al-Biruni's Book on Pharmacy and Materia Medica**, Karachi - Pakistan 1973, p. 227; אבן אלביטאר, **אלג'אמע למפרדאת אלאדווייה ואלאע'דייה**, בולק 1874, ג עמ' 123.

¹⁰ *Patrologiae cursus completus*, Series Latina, vol. 71, p. 72

¹¹ אבו אלמנא דאוד אבן אבי נצר אלסראילי, **מנהאג' אלדכאן ואלדסתור אלאעיאן**, מצרים 1940, עמ' 238.

על כך בהקשר לנאמר במשנה במסכת שבת: "כל היוצא מן העץ אין מדליקין בו אלא פשתן" (ב, ג), ואת הבעיה הזו יישבו בתלמוד (בבלי, שבת כז, ע"ב) על סמך הכתוב ביהושע (ב:ו). בהקשר לסוגיה זו ניתן להציע הסבר אחר המתיישב היטב עם הגיונם של מדרשי חז"ל הקושרים בין הבוץ לפשתית העץ. לפי הצעה זו, לא מדובר בפשתה עצמה, אלא בצמח מעוצה אשר נכלל בין מיני הפשתה, ופתילת המדבר הגדלה באזור יריחו מתאימה להגדרה זו.

במאמר אחר כבר הצענו לקשור בין זיהוי הבוץ לאריגי הפשתן העדינים והמפורסמים של בית שאן בתקופת המשנה והתלמוד, לאריג ה"ביסוס" (byssus) היוקרתי הנזכר במקורות הרומים ולתיאורם בספרות חז"ל, ומפאת קוצר היריעה לא נוכל להרחיב על כך כאן.¹² פירסום הדברים עורר יחס של ספקנות מצד כמה רבנים וחוקרים אם אכן אפשר שה'ש' אשר ממנו התקינו את בגדי הכהונה היה עשוי מהצמח 'תפוח סדום'. לכן פנינו בהמשך מחקרנו לנסות ולשחזר אריג מצמח זה.

המחקר כלל לימוד של המועד המדויק של קטיפת הפרות ופיתוח טכניקה להפקת הסיבים באופן מבוקר. חומר הגלם נמסר לגב' טוני פרידמן, מומחית לטוויית טקסטילים מקיבוץ ניר עציון, מהאגודה הישראלית לאומנות הסיב. לאחר חודשים רבים של ניסיונות הצליחה הגב' פרידמן לבסוף לארוג פיסת אריג מפתילת המדבר ופיסת אריג ובו שילוב בין פשתה לפתילת המדבר. האריג שהתקבל על טהרת פתילת המדבר הוא דק, עדין ביותר, ודומה שמדובר בבגד חד-פעמי. על רקע זה ניתן אולי לפרש את התיאורים המופיעים בתלמוד בהקשר לבגדי הכהן הגדול, שכידוע היו בגדי בוץ.¹³ וכאן נביא רק שתי דוגמאות. מסופר על ר' אלעזר בן חרסום שארגה לו אמו כתונת ולא הניחוחו אחיו הכהנים ללבשה "מפני שנראה כערום", או בגרסה אחרת "שהיה נראה מתוכה ערום". זאת, למרות שכל אחד מחוטי הבגד היה טווי משישה חוטים (בבלי יומא לה, ע"ב; ירושלמי ג, ו). כלומר מדובר באריג עדין, כמעט שקוף, וקווי הגוף היו נראים מבעד לבגד העשוי ממנו. תיאור זה מתאים יותר לאריג העשוי על טהרת סיבי פתילת המדבר, ללא שילוב עם פשתן. הבגד שלבש הכהן הגדול היה עדין ביותר, ולפיכך לא ניתן היה ללבושו יותר מפעם אחת. זהו כנראה אחד ההסברים לכך שבתום עבודת יום הכיפורים היה נמסר הבגד ל"גניזה" (בבלי יומא כד, ע"א). לעומת זאת, האריג שנעשה בשילוב עם פשתה הוא עמיד יותר, וסיבי פתילת המדבר מוסיפים לו נוי, ברק ומגע חלק ונעים.

המסקנות של מחקרנו מראות, שכמות הסיבים שנאספת מכל עץ גדול יכולה להספיק לטוויית חוטים בכמות שתאפשר אריגה של עד שני מטרים מרובעים. דבר זה תלוי כמובן בעובי החוט ובסוג האריגה. כמו כן אפשר לקבוע, באופן חד-משמעי, שניתן היה להפיק מהצמח חומר גלם בכמות גדולה, אולי אף בקנה מידה כלכלי. הצמח גדל בר באזור בקעת הירדן ואפשר לגדלו בקלות כצמח מתורבת, שכן אין הוא דורש טיפול מיוחד. הפקת הסיבים נעשתה בעבודת ידיים זולה, שהייתה רווחת בקרב הקדמונים.

לסיכום, הזיהוי שמובא אצל רבי סעדיה גאון הוא מציאותי ומתיישב היטב עם המקורות הקדומים. הזיהוי הזה נדחק עם הזמן, אם בשל העובדה שהטכניקה של אריגת בגדים מצמח זה נשכחה, או משום שהבוץ או השש המקורי אכן היה על טהרת הפשתן, ואילו השימוש בפתילת המדבר הוא פירוש מאוחר יותר, שאין לו שום יסוד במציאות של תקופת המקרא ובית שני. מכל מקום, לפי רס"ג לא הייתה סתירה בין מסורת חז"ל הרואה בשש את הפשתן ובין זיהוי העשיר (תפוח סדום), שהרי לפי פירושו הוא נכלל במיני הפשתן, ובלשונו: 'כל שש וכל בד הוא סוג של פשתן, שקוראים לו אלעשר'. דומה שתיאור זה שמופיע בפירושו של רס"ג לתורה (ולא בתפסיר השכיח יותר) לא עמד לפני הפרשנים שביקרו אותו, וכבר ראינו שהוא אפשרי ויש לכך גם יסוד במאמרי חז"ל המתארים את בגדי הכהן הגדול.

ד"ר זהר עמר

המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה

¹² ד' עמר, "לזיהויו של הבוץ", סיני, קיד (תשנ"ד), עמ' רנב-רס.

¹³ ראו בהרחבה, ד' עמר וט' פרידמן, "אריגי פתילת המדבר בתקופה הקדומה", עת הודעת ג (תש"ס), עמ' 121 - 130.